

DEĞERLENDİRME MAKALESİ

REVIEW ARTICLE

Atatürk Dönemi Dış Politikasında Ortadoğu'nun Yeri Üzerine

Mustafa Bıyıklı, *Batı İlgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları- Atatürk Dönemi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007, 2. bsm., 517 s.

Namık Sinan TURAN*

Türkiye'nin son yıllarda Ortadoğu coğrafyasında daha aktif rol oynama çabaları bölgedeki tarihsel referansların değerlendirilmesi açısından da fırsat olarak kabul edilmekte. Bu hiç şüphesiz gerek siyasi tarih gerekse uluslararası ilişkiler açısından oldukça eksik sayılabilecek literatüre katkı anlamında oldukça önemli. Osmanlı Dönemi Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecine dair çalışmalar ya da son yıllardaki siyasi ve ekonomik gelişmeleri baz alan konuların ağırlık kazandığı araştırmalar ne yazık ki erken cumhuriyetin dış politikasında Ortadoğu söz konusu olduğunda eksik kalıyor.¹ Bunun başlıca iki nedeni olduğu söylenebilir. İlki cumhuriyetin ilk yıllarına dair arşiv kaynaklarının tasnifi konusundaki eksiklerin araştırmacıları konudan uzaklaştırması. İkincisi ise yüzünü Batı uygarlığına dönen Kemalist rejimin Ortadoğu'ya ve daha özelde İslam dünyasına sırtını döndüğü yönündeki önyargının konuya olan ilgiyi azaltması. Bununla birlikte akademik anlamda Ömer Kürkçüoğlu'nun çalışmaları Türkiye ve Ortadoğu ilişkileri konusunda ilkler arasında sayılmalıdır.²

Atatürk dönemi Ortadoğu ile olan ilişkiler konusunda son yıllarda bir ilgi uyanmaya başlamışsa da bu henüz yeterli düzeyde değildir.³ Son döneme kadar K. Krüger'in 1932'de basılmış olan eserinin yanında konuyla doğrudan ilişkili bir çalışma bulmak oldukça güçtü.⁴ Bu nedenle Mustafa Bıyıklı'nın kitabı önem kazanmaktadır.

- 1 Yüksek Öğretim Kurumu tez katalogunda yapılacak kısa bir araştırmada Türkiye'nin Ortadoğu ile olan ilişkilerinin çeşitli boyutlarına işaret eden 59 tez kaleme alındığı görülmektedir.
- 2 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1909-1918)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1982 ve *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikaları (1945-1970)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1972.
- 3 Bu konuda iki yüksek lisans tezi kaleme alınmıştır. Aydın Can, *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, 315 s., Fikri Işık, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, 132 s.
- 4 Krüger, K., *Turkey and the Middle East*, George Allen and Unwin Ltd. London 1932, 223 s., Türkçesi için bkz. *Kemalist Türkiye ve Ortadoğu*, Altın Yayınları, çev. Nihal Önoğlu, İstanbul 1981, 197 s.

Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları: Atatürk Dönemi başlıklı çalışma yazarın 2002 yılında tamamladığı İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1918-1939) adlı doktora tezine dayanmaktadır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bazı ilaveler içermekte. Kitap uzun bir girişin ardından üç bölüm olarak kurgulanmış. Bunun yanında "Türkiye İçin Ek Tedbirler ve Hedefler", "Ortadoğu Ekseninde Türk-Arap İlişkilerinin Gelişmesi", "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Kaynakçalı Kronolojisi" gibi ek yazılarla destekleniyor.

Yazar kitabının girişinde temelde Osmanlı Devleti'ndeki siyasal ve sosyo-ekonomik değişimin nedenlerini tahlil etmekte, bunu iç ve dış etkiler ışığında analiz etmeye çalışmakta. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bunu yaparken kullandığı dil ve üslup bir akademik çalışmanın üslubuyla uyumuyor. Burada altın çağ olarak tanımlanan Osmanlı'nın klasik döneminin⁵ sona erışı ve yaşanan sarsıntı karşısında 18. yüzyıl sonlarından itibaren geliştirilmeye başlanan "yenileşme" hareketleri devletin "sosyal" yönlü bir müdafaa hareketi olarak değerlendiriliyor. Böylelikle Batının siyasi ve ekonomik nüfuzunun Akdeniz'in doğusunda giderek hissedildiği bir süreçte Osmanlıdaki dönüşümlerin temelde savunma refleksine dayalı bir siyasetin sonucu olduğuna dikkat çekiliyor. Burada temelde görülen yaklaşım olayları tamamen dış etkilerin bir sonucu olarak yorumlama anlayışıdır. Örneğin Osmanlı halkları arasında milliyetçiliğin gelişimi ve bağımsızlık taleplerinin yükselişi Batılıların kışkırtmacılığına bağlı olarak yorumlanıyor. (s. 18-19) Oysa milliyetçilik gibi 19. yüzyılın genel karakteristiğini belirleyen ve yeni kimliklerin inşa sürecine işaret eden bir ideolojinin etkileri yalnızca dış etkilerle açıklanamaz. Dahası Osmanlı gayri Müslimleri arasında bu etkinin uyanışında örneğin Yunan milliyetçiliğinin gelişiminde bu kimliği birleştirici bir unsur olarak tasarlayan Yunan ticaret burjuvazisinin etkisini dikkate almamak mümkün değildir. Aynı yaklaşım Osmanlı Ortadoğu'su için de göze çarpmaktadır. Nitekim yazarın da dikkat çektiği Şam olaylarının dramatik gelişim seyri Batının bölgedeki nüfuz mücadelesinin yanı sıra bölgedeki cemaatler arasında ekonomik çatışmanın da bir sonucudur. Evet görünürde Tanzimat ve Islahat Fermanlarının bölgede özellikle Müslümanlar arasında yarattığı tepki olayların gelişiminde etkili olmuştur; ancak temelde

5 Yazar Altın Çağ tabirini Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemlerini içerecek biçimde kullandığını belirtiyor. Bununla birlikte erken modern çağların bir imparatorluğu olan Osmanlılarda altın çağ tabiri genelde Kanuni Süleyman dönemini ifade edecek şekilde kullanmıştır. Cemal Kafadar, "The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post Süleymânic Era", *Süleymân the Second and His Time*, Ed. Halil İnalçık- Cemal Kafadar, The Isis Press, İstanbul 1993, s. 37-48.

ve çok daha etkin bir neden olarak ekonomik gelişimdeki eşitsiz durum yer almaktadır. 1860 Şam olaylarını – yazar 1861 olarak gösteriyor – Büyük Devletlerin “Hıristiyan azınlığı ve batılılaştırdıkları zümreleri” kullanarak İslam dünyasında ikili kültür, huzursuzluk ve karışıklık arayışlarının bir sonucu olarak değerlendirmek olayı tek boyuta indirgemek anlamına geliyor.⁶

Kitabın girişindeki analizlerde özellikle kuramsal anlamdaki eksiklikler dikkat çekiyor. Milliyetçilik olgusu ve Arap milliyetçiliğinin gelişimine dair algı-lama buna tipik bir örnek oluşturuyor. Buna göre sömürgeci devletler Arap milliyetçiliğini ve Türk-Arap düşmanlığını başlatarak “Ortadoğu çevresinde Türk-Arap ilişkileri daralmaya ve kopma noktasına varmıştır.” diyor. Akademik uzmanlık alanını Ortadoğu üzerine geliştirmiş bir yazarın Arap milliyetçiliği konusundaki literatürden haberdar olmaması düşünülemezine göre buradaki yorumlamanın çoktan aşılmış bir yaklaşımı yansıttığını da bilmesi gerekirdi. Milliyetçilik hareketlerinde özellikle 19. yüzyıldaki gelişim çizgisinde Fransız devriminden itibaren dış etkilerin yeri bilinmektedir. Ancak hiçbir ideoloji toplumsal ve ekonomik bir altyapı olmadan siyasi bir realite haline dönüşemez. Arap milliyetçiliği de bu yönüyle bakıldığında tek başına Osmanlı birliğine kasteden Batıların kışkırtmalarının bir sonucu olarak değerlendirilemez. Elbette Batının modern biliminin, kurumlarının ve siyasi düşüncelerinin Arap dünyasına ulaşmasında özellikle sahil şeridinde faaliyet gösteren misyonerlerin önemli bir payı olmuştur. Ancak bu konuyu ayrıntılı olarak inceleyen Adil Baktıaya'nın da belirttiği gibi misyonerler ne Araplara ulaşan tek kanaldı ne de bu kanalların en önemlisiydi. Nitekim Bıyıklı'nın ileri sürdüğünün aksine misyoner okul ve kolejlerin bu süreçteki etkisi oldukça tartışmalıdır. Son dönemdeki araştırmalar Arap milliyetçiliğinin fikri temsilcilerinin misyoner okullardan çok Osmanlı eğitim kurumlarından yetiştiğini ortaya koymaktadır.⁷ Yoksa burada ileri sürüldüğü gibi Arap milliyetçiliği, Ermeni milliyetçiliği ve Jön Türk hareketini tek başına Osmanlı'yı parçalamaya yönelik Batının girişimleri olarak değerlendirmek konuyu eksik görmektir (s. 33).

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının sosyal yapı üzerindeki etkilerinin tümüyle olumsuz değerlendirildiği görülmektedir. Tüm bu projeler “bire Türk fikri olmaktan uzak” Batının dayatmaları olarak değerlendirilirken analitik bir değerlendirme arayışından çok Türkiye'deki muhafazakar yazının bilinen söylemi

6 1860 Şam olaylarının sosyo-ekonomik nedenleri ve gelişim süreciyle ilgili olarak Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press 1994.

7 Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, Bengi Yayınları, İstanbul 2009, s. 108-174.

tekrar ediliyor. Batılılaşma projesinin özellikle edebiyat ve kültür yaşamındaki eksik ya da zayıf kalan yanları elbette eleştirilebilir ve eleştirilmelidir de⁸ ancak burada yer aldığı biçimiyle gazeteler ve gazeteye bağlı yazı çeşitlerinin, tiyatro, roman, Batılı eserlerin Türkçe'ye tercümesi, dil ve imlaya dair islah girişimlerinin de Batının amacına ulaşmak adına siyasi amaçla kullandığı araçlar olarak resmetmek 19. yüzyılın dünyasını ve kamuoyunu doğru teşhis edememek anlamına gelmektedir. Aksi halde “Batı değerleri lehine ve Osmanlı değerleri aleyhine olarak dış destek ve teşviklerle gazete, tercüme, tiyatro, romantizm, cemiyet faaliyetleri ve kadının evinden dışarı çıkartılıp bu faaliyetlerin içine yönlendirilmesinin” olumsuz sonuçlar olarak sunulması başka şekilde açıklanamamaktadır (s. 22). Nitekim benzer değerlendirmelere girişte bolca rastlanmaktadır.

Türkiye’de Osmanlı son yüzyılı ve erken cumhuriyet dönemine dair değerlendirmelerde ideolojik önyargıların etkisinin aşılabildiğini iddia etmek mümkün değildir. Bu çalışmada da bunun aşılamadığı görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekici olan meşrutiyetin değerlendirilmesidir. II. Meşrutiyet konusunda son derece geniş bir literatürün varlığı bir yana sadece Süleyman Kocabaş’ın çalışmasına dayanan yazar bunu adeta 7 milyon Yahudi’nin yaşadığı Selanik’teki sermayedarların, dış devletlerin hedeflerine ulaşmak için kullandıkları mason localarının olgunlaştırdıkları Jön Türklerin Osmanlı hanedanının dışlanması, İslam’ın yok edilmesi ve garpezdeliğin yaygınlaştırılması konusundaki girişimlerinin sonucu olarak değerlendiriyor (s. 26). Tümüyle tartışılabilir bu yaklaşım tarihçilik yaklaşımının ikna ediciliği bir yana pedagojik anlamda da sorunlar içermektedir.⁹ Aynı tavır Batının oyununun bir parçası olan “azınlıklarının ihanetvari şikayet ve propagandaları” şeklindeki yorumlarda da görülüyor (s. 30). Söz konusu yaklaşım böyle bir çalışmanın girişinde yer alması gereken tezin ana ekseninin belirlenmesi ve yöntemin saptanmasından uzaklaşarak demogojik tartışmaların tarafı olunması sonucunu doğuruyor. Benzeri ifadeler ve görüşlere günümüzün bazı basın organlarında da rastlanabilmektedir. Ancak akademik bir çalışmanın girişinin günlük gazetelerde rastlanan cinsten bir üslubu kaldıramayacağı açıktır. Ayrıca bu yaklaşım girişi amacından uzaklaştırmakta, konuyu dağıtıp, okurun konsantrasyonunu, metne bağlılığını

8 Bu konuda yapılan değerlendirmeler için Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 23-77,

9 Tarih yazımında söz konusu yaklaşımın analizi için bkz. Nuray Mert, “Cumhuriyet Tarihini Yeniden Okumak”, *Doğu Batı*, sayı 47, Ankara 2008-9, s. 133-134.

zayıflatmaktadır. Bunun en tipik örneği s. 28'deki 20. dipnot ve 29-30 arasındaki 21 ve 22. dipnotlardır. Konuyla bağlantısı olmadığı halde ve Kayı boyu gibi yıllar önce aşılmış nazariyelere de gönderme yaparak 623 yıllık Osmanlı idaresinin “aydınlık, huzur ve adalet içerisinde yönettiği” 60 kadar ülkedeki egemenlik sürelerinin belirlenmesi kitabına bir katkı sağlamadığı gibi bütünlüğü de bozmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında giriş kısmı eserin takdimi ve yöntemin ana hatlarının belirlenmesinden çok yazarın kimi konulardaki görüşlerini okurla paylaştığı müstakil bir yazı niteliğine bürünmektedir.

Kitabın ilk bölümü “Batı-Doğu Ekseni veya Akdeniz Hattında Meseleler, İç ve Dış Politikalar” başlığını taşıyor. 9 alt başlık altında incelenen sorun Ortadoğu'nun küresel mücadelede başlıca merkezlerden biri haline geliş süreci. Bu bağlamda başta İngiltere olmak üzere, Düvel-i Muazzama'nın Akdeniz politikaları, I. Dünya Savaşı'nın sonuçları, savaş sonrası düzen kurma arayışları ve tarafların tezleri bu bölümün başlıkları arasında yer alıyor. Söz konusu süreç hakkında yerli ve yabancı oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Ancak burada ilk dikkati çeken yön özellikle yabancı literatürün taranmasındaki eksikliklerdir. Aynı şekilde en çok yayına rastlanabilecek konulardaki atıflarda da bu eksiklik kendisini hissettirmektedir. Örneğin sayfa 112-113'te Çanakkale ve Birinci Dünya Savaşına dair verilen kaynaklar kimi internet siteleri olup, yazarın bu konudaki çalışmalarından haberdar olmadığını düşünmek mümkün değildir. Benzer şekilde Mekke Şerifi Hüseyin ve ayaklanması gibi konuyu doğrudan ilgilendirebilecek tartışmalarda bile kaynaklar üzerindeki eksiklik göze çarpmaktadır. Oysa en azından Ernest C. Dawn'ın, Osmanlılıktan Arabçılığa adlı eseri burada daha ufuk açıcı yorumlar üretilmesine katkı sağlayabilirdi (s. 114). İlk bölümde metne dair bir diğer dikkat çekici yön yoğun bilgi aktarımı ve tekrarlara karşılık analitik bir bölümlendirmenin yapılamayışındır. Bu durumda okur iki dünya savaşı arası batı karşısında Türkiye'nin Ortadoğu politikalarına genel bir bakıştan yine iki dünya savaşı arasında Türkiye'nin deniz stratejileri ve psikolojisine sivrulabilmekte ve aralarında bağ kurmada zorlanabilmektedir. Burada daha dikkatli bir bölümlendirmeyle ortaya konan emek analitik bir çerçevede sunulabilirdi.

Misak-ı Milli Politikası ışığında Yeni Türkiye'nin ve dış politikasının incelendiği ikinci bölüm Ortadoğu'daki politik mücadelede Türkiye'nin yerini konu ediniyor. İlk olarak İttihat ve Terakki'nin Arap elitleri ile olan çekişmesi, Jön Türk idaresinin Arap bölgelerinde yarattığı siyasal tepki inceleniyor. Bunu ta-

kiben yeni rejimin şekillenışı aşamasında hilafet tartışmalarına yer veriliyor. Hilafetin kaldırılması süreci uzunca bir bölüm olarak anlatılıyor. Burada aktarılanlar elbette hilafetin kaldırılma sürecine dair önemli bilgiler; ancak başlı başına bir araştırma konusu olan ve yazarın da yüksek lisans tezinin konusunu oluşturan bu sürecin çok ayrıntılı yer alışı Türkiye'nin Ortadoğu politikasının şekillenmesindeki en önemli amil buymuş havası yaratıyor. Yazar bu bölümde Meclis çatısı altında ve basında yer alan tartışmaları aktarırken, belki de üzerinde durulması gereken bir başka konuyu ihmal ediyor. Hilafet meselesi 19. yüzyılda özellikle II. Abdülhamid rejimi döneminde İttihad-ı İslam tartışmaları kapsamında iç ve dışta, taraftar ve muhalif çevrelerde hayli tartışılmış bir konuydu. Özellikle Abdülhamid rejiminin kurumu diplomaside öne çıkarma konusundaki özeni ve hassasiyeti karşısında İngiltere'nin de kışkırttığı Arap hilafeti meselesi Araplar arasında Osmanlı hilafetine alternatif olarak tartışılmaya başlanmıştı.¹⁰ İkincisi bazı Arap bölgelerinde Osmanlı karşıtlığının yükselişi sanıldığı aksine Jön Türk idaresinden öncelere dayanıyordu. Bunda yalnızca dış yönlendirmeler ya da Osmanlı merkezîyetçi bürokratlarının uygulamaları değil yükselen Arap milliyetçiliğinin de etkisi vardı.¹¹ Nitekim bu konuda değerli araştırmacı Prof. Dr. İsmail Kara'nın editörlüğünde toplanan hilafet risaleleri başlıklı çalışma konuyla ilgili büyük bir boşluğu doldurmuş, olayı geniş perspektifli değerlendirme imkanı sağlamıştır.

İkinci bölüm yeni Türkiye'nin iç ve dış politikasında kimlik değişiminin incelendiği başlığın ardından 1921 yılından 1938'e değin yıl yıl dış politika gelişmelerini ele alıyor. Burada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden yararlanılmış olması konuya katkı sağlıyor. Ancak bazı konuların atlandığı dikkatlerden kaçmıyor. Örneğin 1934 yılı gelişmeleri arasında İran Şahının Türkiye ziyaretine yer verilmemiş olması dikkat çekiyor. Oysa bu ziyaret yazarın da 1937 olayları içinde yer verdiği 8 Temmuz 1937 tarihli Sadâbat Paktı'na giden süreçte iki ülke arasında resmi ilişkilerin gelişiminde önemli bir adımdır.¹² Yazar 10 Haziran 1934-6 Temmuz 1934 arasında gerçekleştirilen bu ziyarete kronolojisinde de yer vermemiştir (s.446). Mustafa Bıyıklı 1923-1938 politikalarını değerlendi-

10 Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, sayı 2, s.49-71; ayrıca bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hilafetine Muhalefetin Ortaya Çıkışı: 1877-1882", *Hilafet Risaleleri: Abdülhamid Devri*, cilt I, Ed. İsmail Kara, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, s. 37-63.

11 Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler 1878-1881", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, sayı 2, s. 73-89.

12 Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bkz. L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 2005, sayı 7, s. 1-42.

rirken Türkiye'de ulus devletin oluşum sürecindeki laiklik politikalarının Ortadoğu ile ilişkilerde göreceli olarak belirleyici olmakla birlikte 1930'a kadar olan dönemde güvenlik, barış ve komşuluk açısından olumlu gelişmeler yaşandığına dikkat çekiyor. Bu dönem dış politikasında en önemli özellik Lozan sonrası sorunlarla mücadele edilirken, dış dünyayla daha kuşkucu ve temkinli ilişkilerin kurulmasıdır. Yazar 1933 sonrasında Ortadoğu ülkeleri ve Türkiye arasında görülen ilişkilerdeki gelişmeyi revizyonist blok ülkelerinin yayılmacı faaliyetlerine karşı Türkiye, İran, Irak, Afganistan gibi ülkelerin emperyalizme yönelik benzer kaygılarına bağlı olarak değerlendiriyor. Aynı dönemde dikkat çekilen bir diğer nokta ise Türk dış politikasında zaman zaman statükocu kimi kez de ısrarcı ve fırsatçı olunmasıdır. Nitekim Montreux ve Hatay meselesindeki tutum bu yönüyle vurgulanmaktadır (s. 326-327).

Kitabın üçüncü bölümü Arap-Türk ilişkileri, meseleler ve politikalar konusuna ayrılmış. Burada da tezi bölümlendirmedeki eksiklikler ilk anda göze çarpıyor. En dikkate değer yön konu başlıklarında tekrara düşülmesi ve dağınık bir tarzın benimsenmesi. Burada esas tema Araplar ve Türkler arasındaki ilişkilerde devletlerin, daha özelde toplumların birbirini algılama biçimleri. Arap dünyasında Türkiye üzerine yapılan çalışmalar, Osmanlı geçmişine bakışları gibi başlıklar oldukça genel ifadelerle burada yer alırken, Türk-Arap yakınlaşmasının gerekliliği başlığı altında bu konuda argümanlar ileri sürmektense 1908-18 dönemindeki gelişmelerin kısa bir yorumuna yer veriliyor. Yazar 1916 sonrası bazı Arapların yabancılarla işbirliği yaparak halife-sultana karşı ayaklanmalarını kabullenilemeyecek bir şey olarak nitelendirirken, 1919 sonrasında Türk milliyetçilerinin de halife-sultana karşı aynı şeyi yaptıklarını iddia ediyor. Bu durumda okurun kafasında ulusal savaş sırasında gayet pragmatik gerekçelerle halife-sultana yönelik vurgular yapan milliyetçilerin hangi yabancılarla işbirliği yaptığına dair bir soru oluşabiliyor. Bir önceki bölümde hilafetin kaldırılmasına dair anlatıda yer verilmeyen Arapların lehte ya da aleyhte tepkilerine bu bölümde yer veriliyor. Arapların Osmanlı geçmişine ve Atatürk inkılaplarına bakışlarına dair başlıklar, Türkiye'nin Ortadoğu politikasına yönelik yaklaşımları çarpıcı alıntılarla aktarılıyor. Özellikle Arap aydınları arasında Türkiye'deki dönüşüme dair algılamalar dikkat çekici. Burada aktarıldığı biçimiyle Kemalist devrimin hafta tatilinin değişiminden, harf reformuna, kadın erkek eşitliğine kadar toplumsal ve siyasal alandaki hemen her adımı bazı çevrelerde İslam'ın temel yasasından açıkça uzaklaşma ve İslam dünyasına sırtını dönme olarak değerlendirilmiş. Mustafa Bıyıklı burada menfi yaklaşımların yanında ortak tarihe yönelik daha soğukkanlı yaklaşımlardan da söz ediyor. Bunlar arasında

Tunuslu tarihçi Abdülcelil Temimi ve Mısırlı tarihçi Muhammed Harb'ı özellikle anıyor. Ancak burada da işaret edildiği gibi Araplar ve Türkler arasındaki imaj sorununun kısa sürede hallolmasını beklemek fazla iyimserlik oluyor. Kitabın son bölümü olumsuz Arap imajının düzeltilmesi için ileri sürülen Arap tekliflerini içeren başlıkla tamamlanıyor. Daha çok İbrahim Dakuki'nin çalışmalarına dayandırılan bu kısımda karşılıklı önyargıların aşılmasında diyaloga ve anlayışa dayalı bir ilişki tarzının gerekliliği üzerinde duruluyor.

Mustafa Bıyıklı'nın çalışması çok incelenmemiş bir konunun ele alınması açısından dikkat çekmekle birlikte konuya yönelik kaynakçada özellikle İngilizce ve Fransızca literatürün eksikliğiyle, bölümlendirme ve konunun sınırlarının tespiti konusunda sorunlar barındırıyor. Eksikliği dikkat çeken bir diğer konu ise dış politika konusunun ele alındığı bir çalışmada dış politikada belirleyici olan paradigmalara yeterince yer verilmemiş oluşu.
